

Η ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Ευάγγελος Βενιζέλος

*Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Γενικός Εισηγητής της Πλειοψηφίας
κατά τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος (1995-2001),
Υπουργός Πολιτισμού,
Βουλευτής Θεσσαλονίκης*

I. Η νομολογία ως αποδέκτης της αναθεώρησης*

Η αφομοίωση της αναθεώρησης του Συντάγματος¹ είναι ένα πολυεπίπεδο διανοητικό, πολιτικό και κανονιστικό ζήτημα που σε πολύ μεγάλο βαθμό συνδέεται με τις διεργασίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται το λεγόμενο «πραγματικό σύνταγμα»² της χώρας. Ένα διάστημα τριών περίπου ετών (Απρίλιος 2001 – Φεβρουάριος 2004) είναι επαρκές προκειμένου να επιτευχθεί μια πρώτη αξιολόγηση της αφομοίωσης του αναθεωρητικού κεκτημένου στο πιο κρίσιμο πεδίο· αυτό της νομολογίας και μάλιστα της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, δηλαδή εκείνου του δικαστηρίου που λόγω των θεμάτων που υπάγονται στη δικαιοδοσία του και των ενδίκων μέσων και βοηθημάτων που δικάζει, έρχεται συχνότερα και ταχύτερα από άλλα ανώτατα δικαστήρια σε επαφή με το μεγαλύτερο δυνατό εύρος συνταγματικών διατάξεων³. Αυτό διευρύνεται αν στην εν στενή έννοια νο-

* Ευχαριστώ θερμά τον Εισηγητή του ΣτΕ κ. Δ. Βασιλειάδη για την πολύτιμη βοήθειά του στη συγκέντρωση του νομολογιακού υλικού. Παρακαλώ να μου συγχωρεθεί το γεγονός πως για λόγους οικονομίας παραπέμπω συχνά σε άλλες εργασίες μου για θέματα σχετικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001.

1. Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, Η αφομοίωση του αναθεωρητικού κεκτημένου. Η διακύμανση του νομικοπολιτικού χρόνου, η άμεση εφαρμογή του Συντάγματος και η τυπολογία των νομοθετικών επιφυλάξεων, ΝοΒ, 2003, σ. 977 επ., όπου και περαιτέρω υπομνηματισμός.

2. Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002, σ. 31 επ., όπου και περαιτέρω υπομνηματισμός.

3. Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, Οι ιδιομορφίες του Ελληνικού συστήματος δικαστικού ελέγχου

μολογία του Δικαστηρίου προστεθούν οι παρατηρήσεις που περιλαμβάνουν τα πρακτικά επεξεργασίας των σχεδίων των κανονιστικών Προεδρικών Διαταγμάτων και οι κρίσεις της διοικητικής Ολομέλειας του Δικαστηρίου, ιδίως στο πλαίσιο του άρθρου 90 Σ. Αυτά τα τρία πρώτα χρόνια ήταν βέβαια και χρόνια ιδιαίτερα κρίσιμα, τόσο για τον κοινό νομοθέτη που έπρεπε να ανταποκριθεί στην ανάγκη ψήφησης των εκτελεστικών νόμων, όσο και της θεωρίας που έπρεπε είτε να σχολιάσει ερμηνευτικά τις νέες ρυθμίσεις, τις νέες έννοιες και τις νέες ρήτρες που εισήγαγε η αναθεώρηση του 2001, είτε να συγκροτήσει νέες θεωρητικές προτάσεις και νέες έννοιες συναγόμενες από τα δεδομένα της αναθεώρησης⁴.

II. Θέματα Δικαιοσύνης (άρθρα 88-100 Σ)

Η νομολογία του ΣτΕ την πρώτη τριετία μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος κλήθηκε καταρχήν να αφομοιώσει τις νέες συνταγματικές διατάξεις που αφορούν *την ίδια τη συγκρότηση και λειτουργία του δικαστηρίου*, δηλαδή ζητήματα που απασχόλησαν το ΣτΕ και κατά τη φάση των προπαρασκευαστικών εργασιών της αναθεώρησης⁵.

1. Το πρώτο από τα ζητήματα αυτά ήταν αναμφίβολα *η εισδοχή των δικαστών των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων στο Συμβούλιο της Επικρατείας* με την προαγωγή τους στη θέση του Συμβούλου και στο ένα πέμπτο των θέσεων, όπως νόμος ορίζει, σύμφωνα με το εδάφιο γ' της παραγράφου 6 του άρθρου 88.

Η σταθμισμένη λύση στην οποία κατέληξε ο αναθεωρητικός νομοθέτης εφαρμόστηκε φειδωλά, αλλά πάντως εφαρμόστηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας (το ανώτατο δικαστικό συμβούλιο του άρθρου 90 παρ. 1 και 2 και την Ολομέλεια του Δικαστηρίου)⁶. Αντιμετωπίστηκαν κατά τον τρόπο αυτό ερμηνευτικά θέματα σχετικά με τα κριτήρια επιλογής, τον αριθμητικό

της συνταγματικότητας των νόμων: παράγοντας εντατικοποίησης ή περιορισμού του ελέγχου;, ΤοΣ, 1988, σ. 454 επ. (= *Ευ. Βενιζέλου*, Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας στον νόμο, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 1994, σ. 13 επ.).

4. Βλ. ενδεικτικά τις μελέτες που περιλαμβάνονται στο συλλογικό τόμο, Δ. Τσάτσος/Ευ. Βενιζέλος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), Το Νέο Σύνταγμα. Πρακτικά Συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 2001.

5. Βλ. τον τόμο *Ένωση Δικαστικών Λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Η αναθεώρηση του Συντάγματος και το Συμβούλιο της Επικρατείας, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 2001 και *Ευ. Βενιζέλου*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 325 επ., 335 επ., 342 επ., 344 επ., 347 επ., 349 επ., 362 επ., με τις αναγκαίες αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης και τη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης τις μελέτες των Σ. Μανωλκίδη και Γ. Τασόπουλου, σε Δ. Τσάτσου/Ευ. Βενιζέλου/Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), ό.π. (υποσ. 4), σ. 347 επ. και 357 επ.

6. Διοικ. Ολ ΣτΕ 6/2003.

υπολογισμό των θέσεων που καταλαμβάνονται μ' αυτή τη διαδικασία, τη συμμετοχή χωρίς ψήφο στο δικαστικό συμβούλιο και δύο δικαστικών λειτουργών των διοικητικών δικαστηρίων βαθμού τουλάχιστον εφέτη Δ.Δ., ακόμη και νεότερων των κρινομένων.

2. Εξίσου κρίσιμη είχε θεωρηθεί κατά την πολιτική και επιστημονική συζήτηση της αναθεώρησης η θέσπιση του *ειδικού δικαστηρίου της παραγράφου 2 του άρθρου 88*, στο οποίο ανατέθηκε, «κατά παρέκκλιση από τα άρθρα 94, 95 και 98», η εκδίκαση των διαφορών σχετικά με τις κάθε είδους αποδοχές και τις συντάξεις των δικαστικών λειτουργών, «εφόσον η επίλυση των σχετικών νομικών ζητημάτων μπορεί να επηρεάσει τη μισθολογική, συνταξιοδοτική ή φορολογική κατάσταση ευρύτερου κύκλου προσώπων». Πρόκειται για το ειδικό δικαστήριο του άρθρου 99 (δικαστήριο αγωγών κακοδικίας), το οποίο συγκροτείται στις περιπτώσεις αυτές με τη συμμετοχή ενός επιπλέον τακτικού καθηγητή νομικών μαθημάτων των νομικών σχολών της χώρας και ενός επιπλέον δικηγόρου, όπως νόμος ορίζει. Στο νόμο έχει ανατεθεί και η ρύθμιση των σχετικών με τη συνέχιση τυχόν εκκρεμών δικών⁷.

Το ΣτΕ δέχθηκε με σειρά αποφάσεων του⁸ ότι στη δικαιοδοσία του ειδικού αυτού δικαστηρίου υπάγονται διαφορές που γεννήθηκαν μετά τη θέση σε ισχύ του σχετικού εκτελεστικού νόμου (ν. 3038/2002), δηλαδή από 7.8.2002.

Δέχθηκε επίσης ότι οι δικαστές των στρατοδικείων (άρθρο 96 παρ. 4 και 5) δεν υπάγονται στο ειδικό μισθολόγιο των δικαστικών λειτουργών καθώς η παρ. 5 του άρθρου 96 παραπέμπει ρητά μόνο στην παρ. 1 του άρθρου 87 και όχι και στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου⁹. Μπορεί έτσι να συναχθεί ότι οι στρατιωτικοί δικαστές δεν υπάγονται ούτε στη δικαιοδοσία του ειδικού δικαστηρίου του άρθρου 88 παρ. 2.

3. Το τρίτο κρίσιμο ζήτημα –στο κεφάλαιο αυτό– κατά την προπαρασκευή της αναθεώρησης αφορούσε στη *νέα διάταξη της παραγράφου 5 του άρθρου 100 που επιβάλλει στα τμήματα του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου να παραπέμπουν υποχρεωτικά στην Ολομέλεια το ζήτημα της αντισυνταγματικότητας*, όταν κρίνουν (ή μάλλον όταν άγονται στην κρίση) ότι διάταξη τυπικού νόμου είναι αντισυνταγματική, εκτός και αν το ζήτημα έχει ήδη κριθεί με προηγούμενη απόφαση της Ολομέλειας ή του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 100. Η ρύθμιση μάλιστα αυτή εφαρμόζεται αναλόγως –και εφαρμόστηκε

7. *Εν. Βενιζέλου*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 344 επ., με τις αναγκαίες αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης.

8. ΣτΕ Ολ 3540/2003, 3542/2003. Επίσης ΣτΕ (Στ' τμήμα) 3623/2002, 689/2003, 1146/2003, 2041/2003.

9. ΣτΕ Ολ 2857/2003.

ήδη– και κατά την επεξεργασία των κανονιστικών διαταγμάτων¹⁰.

Όλοι οι σχηματισμοί του ΣτΕ που βρέθηκαν ενώπιον τέτοιου ζητήματος το παρέπεμψαν στην Ολομέλεια είτε ως δικαστικό σχηματισμό, είτε κατά τη διαδικασία της επεξεργασίας σχεδίων κανονιστικών διαταγμάτων¹¹.

Με αφορμή όμως την εφαρμογή της διάταξης αυτής του αναθεωρημένου Συντάγματος τέθηκε από μειοψηφούσα άποψη (ισχνή και μεμονωμένη) το ζήτημα της «αντισυνταγματικότητας» της συνταγματικής διάταξης που προστέθηκε με την αναθεώρηση ως παράγραφος 5 του άρθρου 100, αφενός μεν για λόγους αναγόμενους στο σεβασμό των διαδικαστικών προϋποθέσεων του άρθρου 110, γιατί κατά τη διαπίστωση της ανάγκης αναθεώρησης του άρθρου 100 Σ από τη Βουλή του 1996 δεν είχε μνημονευθεί ρητά το ενδεχόμενο προσθήκης στο άρθρο αυτό τέτοιας ρύθμισης, αφετέρου δε για λόγους ουσιαστικούς, αναφερόμενους στο κανονιστικό και νοηματικό περιεχόμενο του άρθρου 93 παρ. 4 που δεν περιλαμβανόταν στις υπό αναθεώρηση διατάξεις και θεμελιώνει τον έλεγχο της συνταγματικότητας από όλα γενικά τα δικαστήρια χωρίς να διακρίνει τους επιμέρους σχηματισμούς τους¹².

Και τα δύο αυτά επιχειρήματα είχαν όμως εκ προοιμίου απαντηθεί κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών της αναθεώρησης και είναι αναμφίβολα σημαντικό το γεγονός ότι δεν έπείσαν τη συντριπτική πλειοψηφία όλων των σχηματισμών του ΣτΕ οι οποίοι κλήθηκαν να εφαρμόσουν το άρθρο 100 παρ. 5. Θυμίζω ότι κατά το άρθρο 110 παρ. 2, η πρώτη Βουλή διαπιστώνει την ανάγκη της αναθεώρησης συγκεκριμένων, αριθμητικά μνημονευόμενων διατάξεων. Αυτό έγινε και για το άρθρο 100 και μάλιστα προς την κατεύθυνση της ενοποίησης των μηχανισμών του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας που κορυφώνονται στο ΑΕΔ που προβλέπεται στο άρθρο αυτό. Άλλωστε, η παρ. 5 του άρθρου 100 εισάγει κανόνα που αφορά τον τρόπο συγκρότησης των ανωτάτων δικαστηρίων όταν αυτά αποφαίνονται για την αντισυνταγματικότητα διάταξης τυπικού νόμου και όχι κανόνα περιορισμού του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας. Σε κάθε περίπτωση το δικαστήριο που αποφαίνεται είναι το ΣτΕ, ο ΑΠ ή το ΕλΣυν, το οποίο όμως πρέπει να συγκροτείται με ένα συγκεκριμένο τρόπο, αυτόν που προβλέπει η παρ. 5 του άρθρου 100¹³.

4. Οι αλλαγές που επέφερε η αναθεώρηση στα άρθρα 94 (συνολική και βασική διάκριση των διαφορών σε ιδιωτικές και διοικητικές) και 95 (αρμο-

10. *Εν. Βενιζέλου*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 362, όπου και περαιτέρω υπομνηματισμός.

11. ΣτΕ Ολ 527/2003, ΣτΕ (Β' τμήμα) 766/2003, ΣτΕ (Γ' τμήμα) 2905-7/2003, ΣτΕ (Δ' τμήμα) 1177/2003, ΣτΕ (Στ' τμήμα) 1623-4/2002, 1202/2003, 1255/2003, ΣτΕ ΠΕ 601-602/2002, 184/2003, 578/2003.

12. Βλ. τη μειοψηφία που διατυπώθηκε στις ΣτΕ (Γ' τμήμα) 2905-2907/2003.

13. Βλ. υποσ. 10. Βλ. επίσης *Εν. Βενιζέλου*, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Παρατηρητής, 1984, σ. 251 επ., με περαιτέρω υπομνηματισμό.

διότητες του ΣτΕ – συνταγματική κατοχύρωση της αίτησης ακυρώσεως και της αίτησης αναιρέσεως) ήταν οριακές¹⁴. Ακόμη όμως και αυτές στηρίζουν σημαντικές σκέψεις της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, με γνώμονα πάντοτε την αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, αλλά με παράλληλη διευκόλυνση της αναγκαίας αποσυμφόρησης του ΣτΕ από υποθέσεις ήσσονος, κατά τεκμήριο, σημασίας¹⁵.

5. Αντίθετα, στο κρίσιμο (κοινωνικό, οικονομικό, νομικό και πολιτικό) ζήτημα του *ελέγχου των δημόσιων συμβάσεων* (δημόσια έργα και προμήθειες), το ΣτΕ διασφάλισε τη δικαστική του αρμοδιότητα και την οριοθέτησε σε σχέση με τον προληπτικό έλεγχο νομιμότητας που έχει ανατεθεί στο Ελεγκτικό Συνέδριο, τώρα πλέον βάσει της περίπτωσης β' της παρ. 1 του άρθρου 98. Η αρμοδιότητα όμως αυτή, ως διοικητικού χαρακτήρα, δεν παρεμποδίζει το ΣτΕ να επιληφθεί ως ο νόμιμος δικαστής των σχετικών διαφορών και των σχετικών αιτήσεων παροχής προσωρινής δικαστικής προστασίας, ακόμη και πριν αποφανθεί το Ελεγκτικό Συνέδριο¹⁶.

6. Τη δικαστική αρμοδιότητά του διασφάλισε το ΣτΕ και σε σχέση με τις αποφάσεις του *υπηρεσιακού Συμβουλίου του άρθρου 99 παρ. 3 και 4* ως προς τους συμβολαιογράφους¹⁷, με δεδομένο πως κατά το τελευταίο εδάφιο της παρ. 3 του άρθρου 99, που ισχύει αναλογικά και γι' αυτούς, «κατά των αποφάσεων (των υπηρεσιακών συμβουλίων) που αφορούν μεταβολές της υπηρεσιακής κατάστασης των δικαστικών υπαλλήλων, καθώς και κατά των πειθαρχικών αποφάσεων των υπηρεσιακών συμβουλίων επιτρέπεται προσφυγή, όπως νόμος ορίζει»¹⁸.

III. Το πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων

Το πιο κρίσιμο βέβαια πεδίο για το κάθε υποκείμενο που υπάγεται

14. Βλ. αντί άλλων *Εν. Βενιζέλο*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 350 επ., 353 επ., με αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης και τη θεωρητική συζήτηση που εξελίχθηκε την περίοδο εκείνη.

15. Βλ. για παράδειγμα ΣτΕ (Β' τμήμα) 3291/2003, ΣτΕ (Στ' τμήμα) 3624/2002, ΣτΕ (Β' τμήμα) 3005/2003.

16. ΣτΕ (Δ' τμήμα) 1633/2002, ΣτΕ Επ Αν 206-211/2003.

17. ΣτΕ Επ Αν 647/2003.

18. Πενταμελές Υ.Σ. του ΣτΕ 30/2003. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι με τη ΣτΕ Ολ 2011/2003 κρίθηκε ότι τα πειθαρχικά συμβούλια των σωφρονιστικών υπαλλήλων (ν. 2298/1995), παρότι συγκροτούνται από δικαστικούς λειτουργούς, είναι συλλογικά όργανα της Διοίκησης και εκδικάζουν πειθαρχικά αδικήματα διοικητικών και όχι δικαστικών υπαλλήλων. Κατά συνέπεια, οι αποφάσεις των δευτεροβάθμιων συμβουλίων υπόκεινται, όταν επιβάλλεται ποινή παύσης ή υποβιβασμού, σε προσφυγή ουσίας κατά το άρθρο 103 παρ. 4 Σ. Στην περίπτωση, βέβαια, αυτή πρέπει το ζήτημα της συγκρότησης των συμβουλίων να εξετασθεί και από την οπτική γωνία του άρθρου 89 παρ. 3 Σ.

στην ελληνική έννομη τάξη είναι το πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων, στο οποίο και συντελέσθηκαν με την αναθεώρηση του 2001 οι σημαντικότερες μεταβολές. Στο πεδίο αυτό η νομολογία του ΣτΕ ενίσχυσε σε αξιοσημείωτο βαθμό την κανονιστική λειτουργία των αρχών της ασφάλειας του ατόμου και της συμμετοχής του πολίτη, που διέπουν με ευανάγνωστο τρόπο όλο το σώμα των αναθεωρημένων διατάξεων του Συντάγματος¹⁹.

1. Στο κεφάλαιο αυτό, το πρώτο σημείο που αξίζει να αναφερθεί είναι σίγουρα η νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 4 παρ. 2 Σ για την ισότητα των Ελλήνων και των Ελληνίδων (αλλά και γενικότερα των ανδρών και των γυναικών) μετά την αντικατάσταση ή μάλλον την αντιστροφή του κανονιστικού περιεχομένου του άρθρου 116 παρ. 2 Σ²⁰.

Η αναθεωρημένη παράγραφος 2 του άρθρου 116, όχι μόνο δεν επιτρέπει δυσμενείς αποκλίσεις σε βάρος των γυναικών, αλλά επιπλέον επιτρέπει τη λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση, δηλαδή την αποκατάσταση, της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Προβλέπεται άλλωστε ρητά, στο β' εδάφιο της ίδιας παραγράφου, η υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών (άρα και σε βάρος άλλων κοινωνικών ομάδων ή κατηγοριών).

α. Με βάση αυτή τη συνταγματική διάταξη κρίθηκε σύμφωνη με το Σύνταγμα η νομοθετική πρόβλεψη για την υποχρεωτική συμμετοχή γυναικών στο 1/3 τουλάχιστον των θέσεων των υποψηφίων στους συνδυασμούς των δημοτικών και νομαρχιακών εκλογών²¹.

β. Με βάση τις ίδιες διατάξεις παραμερίστηκαν ως αντισυνταγματικές όλες οι νομοθετικές προβλέψεις για την περιορισμένη πρόσληψη γυναικών σε κλάδους όπως οι συνριοφύλακες ή οι λιμενοφύλακες²². Η ισότητα ανδρών και γυναικών επικράτησε συνεπώς ως αντίληψη ακόμη και σε σχέση με ιδιότητες, για τις οποίες έχει επικρατήσει η νοοτροπία ότι οι άνδρες είναι σωματικά πιο κατάλληλοι και ικανοί.

2. Η ερμηνευτική δήλωση που προστέθηκε με την αναθεώρηση υπό το άρθρο 4 Σ, και σύμφωνα με την οποία η διάταξη της παραγράφου 6 του άρθρου αυτού δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική

19. *Εν. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 131 επ., με περαιτέρω υπομνηματισμό και μνεία των στοιχείων της ιστορικής ερμηνείας της αναθεωρημένης διατύπωσης του άρθρου 116 παρ. 2 Σ.

20. Ό.π. (υποσ. 2), σ. 168 επ., όπου και οι σχετικές αναφορές στη βιβλιογραφία και τη νομολογία (ιδίως τις ΣτΕ Ολ 1933/1998 και 1917-1929/1998). Βλ. επίσης Σ. Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Η τροποποίηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Σ, ΔτΑ, 10/2001, σ. 509 επ. και Χ. Τσιλιώτη, Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Σ., ΔτΑ, 10/2001, σ. 433 επ.

21. ΣτΕ (Γ' τμήμα) 2831-3/2003, 3185/2003.

22. ΣτΕ (Γ' τμήμα) 2905/2003 και 3122/2003 αντίστοιχα.

θητεία) από όσους έχουν τεκμηριωμένες αντιρρήσεις συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής θητείας²³, απασχόλησε επίσης το ΣτΕ. Η νομολογία όχι μόνο αποδέχθηκε την εναλλακτική θητεία, αλλά και επέμεινε ως προς την υποχρέωση ειδικής αιτιολογίας των πράξεων που αφορούν είτε τη μη υπαγωγή κάποιου στο καθεστώς των αντιρρησιών συνείδησης είτε την ανάκληση της υπαγωγής στο καθεστώς αυτό²⁴.

3. Η αναθεωρημένη διατύπωση της παρ. 1 του άρθρου 25, όπου αναφέρεται πλέον ρητά η αρχή της αναλογικότητας ως «περιορισμός των περιορισμών» των συνταγματικών δικαιωμάτων (βλ. παρακάτω, σημείο 7), αλλά και η αναθεωρημένη διατύπωση της παρ. 4 του άρθρου 5, που απαγορεύει ρητά τα ατομικά διοικητικά μέτρα και επιτρέπει «τέτοιου περιεχομένου περιοριστικά μέτρα» (άρα όχι διοικητικά, αλλά δικαστικά) να επιβληθούν μόνο «ως παρεπόμενη ποινή με απόφαση ποινικού δικαστηρίου, σε εξαιρετικές περιπτώσεις ανάγκης και μόνο για την πρόληψη αξιόποινων πράξεων, εφόσον αυτό το προβλέπει ο νόμος», εντάχθηκαν στο δικανικό συλλογισμό του ΣτΕ όταν αυτό κλήθηκε να αξιολογήσει συνταγματικά το θεσμό της *προσωπικής κράτησης ως μέτρο έμμεσης αναγκαστικής εκτέλεσης κατά των οφειλετών του ΙΚΑ*. Διατυπώνοντας τις σχετικές παραπεμπτικές προς την Ολομέλεια αποφάσεις του, το Στ' τμήμα του Δικαστηρίου έκρινε ότι στις περιπτώσεις αυτές η προσωπική κράτηση, ακόμη και με απόφαση του Προέδρου του αρμόδιου διοικητικού πρωτοδικείου που εφεσιβάλλεται ενώπιον του Προέδρου του αρμόδιου διοικητικού εφετείου, δεν θεμελιώνεται στις σχετικές διατάξεις του ΚΔιοικΔικ (άρθρα 231 επ.), γιατί αυτές αναφέρονται μόνο στις περιπτώσεις των χρεών προς το δημόσιο και όχι προς ν.π.δ.δ., με ταξύ των οποίων και το ΙΚΑ, η δε ερμηνεία τους πρέπει να είναι συσταλτική, καθώς εισάγουν περιορισμό της ίδιας της προσωπικής ελευθερίας με τη στενή έννοια του όρου. Υπό την εκδοχή δε ότι ο ΚΔιοικΔικ θα μπορούσε να καταλάβει και τις οφειλές προς το ΙΚΑ, η σχετική διάταξη θα έπρεπε κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου να παραμεριστεί ως υπερβαίνουσα το αναγκαίο μέτρο, ως αντίθετη συνεπώς προς την αρχή της αναλογικότητας²⁵. Ίσως όμως να αρκεί πλέον η διαπίστωση ότι δεν πρόκειται για παρεπόμενη ποινή που επιβάλλεται με απόφαση ποινικού δικαστηρίου σε εξαιρετικές περιπτώσεις και μόνο για την πρόληψη αξιόποινων πράξεων, όπως επιτάσσει η αναθεωρημένη παρ. 4 του άρθρου 5, αλλά για μέτρο έμμεσης αναγκαστικής εκτέλεσης που επιβάλλεται με απόφαση διοικητικού (δηλαδή αστικού κατά την ΕΣΔΑ) δικαστηρίου. Οι αυστηροί περιορισμοί της παρ. 4 του άρθρου 5 ως προς τέτοια περιοριστικά μέτρα δεν επιτρέπουν μάλιστα την επίκληση

23. *Ευ. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 152 επ., όπου και ο σχετικός υπομνηματισμός.

24. ΣτΕ (Δ' τμήμα) 3885/2002, ΣτΕ (Στ' τμήμα) 1205/2003. Πρβλ. πριν την αναθεώρηση ΣτΕ (Δ' τμήμα) 526/2001. Βλ. σχετικά *Κ. Μπακογιάννη*, Η αντίρρηση συνείδησης στην αναθεώρηση του Συντάγματος, ΔτΑ, 10/2001, σ. 331 επ.

25. *Ευ. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 156 επ., ΣτΕ (Στ' τμήμα) 1623-1624/2002.

της γενικότερης διάταξης της παρ. 3 του ίδιου άρθρου, προκειμένου να παρακαμφθούν οι ρήτρες της παρ. 4.

4. Αν όλα αυτά αφορούν την αρχή της ασφάλειας, εξίσου σημαντικές είναι οι θέσεις της νομολογίας του ΣτΕ και ως προς την εφαρμογή της *αρχής της συμμετοχής*²⁶. Η νέα διάταξη της παρ. 6 του άρθρου 21 προβλέπει ότι «τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας»²⁷.

Μια τέτοια διάταξη πριν μερικές δεκαετίες θα χαρακτηριζόταν ως «κατευθυντήρια», χωρίς πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο και χωρίς δυνατότητα άμεσης εφαρμογής. Τώρα πλέον η νομολογία θεμελιώνει πάνω στη διάταξη αυτή μέτρα, όπως η παροχή διευκολύνσεων με τη μορφή αδειών απουσίας από την εργασία τους των μελών της διοίκησης της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία²⁸.

5. Κατά την ίδια λογική, η επέκταση των προβλέψεων της νομοθεσίας για την άδεια μητρότητας των δημοσίων υπαλλήλων και στις δικαστικές λειτουργούς του ΣτΕ (παρότι αυτές δεν υπόκεινται σε υποχρεωτική τήρηση ωραρίου), θεμελιώθηκε μεταξύ άλλων και στη νέα *παράγραφο 5 του άρθρου 21*, σύμφωνα με την οποία «ο σχεδιασμός και η εφαρμογή *δημογραφικής πολιτικής* καθώς και η λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων αποτελεί υποχρέωση του κράτους»²⁹.

6. Η μεταβολή που επέφερε η αναθεώρηση στην *προστασία της ιδιοκτησίας και το δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος* (άρθρα 17 και 24) δεν οδήγησε τη νομολογία σε κάποια στροφή, αλλά μάλλον στην επιβεβαίωση των θέσεων που είχε διαμορφώσει και πριν το 2001³⁰.

7. Αντιθέτως, η *ρητή πλέον μνεία της αρχής της αναλογικότητας στο άρθρο 25 παρ. 1* διευκολύνει πλέον τη νομολογία, όταν θέλει να αναχθεί σε

26. Βλ. υποσ. 19.

27. Ευ. Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 2), σ. 165 επ.

28. ΣτΕ ΠΕ 99/2003 και 454/2003 (το σχέδιο διατάγματος που προβλέπει τη χορήγηση ειδικής άδειας από την εργασία τους στα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία κρίνεται νόμιμο μετά τη διαφοροποίηση της σχετικής υποχρέωσης του εργοδότη ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης).

29. Βλ. ΣτΕ Ολ 3216/2003 και την παραπεμπτική ΣτΕ (Γ' τμήμα) 3697/2002 [Η αναφορά στο άρθρο 21 παρ. 5 ενισχύει το δικανικό συλλογισμό που θεμελιώνεται στην αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1) και την προστασία της οικογένειας και τη μητρότητα (άρθρο 21 παρ. 1), με ενδιαφέρουσες μειοψηφούσες απόψεις].

30. ΣτΕ (Ε' τμήμα) 2055/2003 (για το δικονομικό πλαίσιο που διέπει την αξίωση για αποζημίωση λόγω μη ανάκλησης απαλλοτρίωσης), ΣτΕ ΠΕ 183/2003 (για το θεσμό της μεταφοράς συντελεστή δόμησης), ΣτΕ Ολ 1528/2003 και ΣτΕ (Ε' τμήμα) 1062/2003 (για το άρθρο 24 παρ. 1 και 2). Βλ. σχετικά και τη μελέτη της Ε. Τροβά, σε Δ. Τσάτσο/Ευ. Βενιζέλο/Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), ό.π. (υποσ. 4), σ. 105 επ., 141 επ.

αυτήν, καθώς δεν χρειάζεται πλέον κανένας εισαγωγικός συλλογισμός που να εγκαθιδρύει την αρχή της αναλογικότητας ως κανόνα συνταγματικής περιωπής. Το ίδιο είμαι βέβαιος ότι θα συμβεί σταδιακά και με τις άλλες ρήτρες του αναθεωρημένου άρθρου 25 παρ. 1 (ισχύς δικαιωμάτων και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών κ.λπ.)³¹.

IV. Νομολογιακές εφαρμογές της αρχής της διαφάνειας

Με μεγάλη άνεση αφομοίωσε η νομολογία του ΣτΕ και τις αναθεωρημένες συνταγματικές διατάξεις που ανάγονται στην *αρχή της διαφάνειας*, ως προς τη λειτουργία του κράτους και τις σχέσεις κράτους και οικονομίας³², που είναι διακηρυγμένη αρχή του αναθεωρητικού διαβήματος. Άλλωστε, όλες οι επιμέρους συνταγματικές διατάξεις και αυτής της ενότητας έχουν προφανή συνάφεια με αρχές που ανέδειξε η νομολογία του ΣτΕ πριν την αναθεώρηση του 2001.

1. Κορυφαίο παράδειγμα είναι η *επίκληση των ρητρών της παραγράφου 9 του άρθρου 14 που θεσπίζει, εκ του Συντάγματος, αυστηρούς περιορισμούς στην άσκηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στο πεδίο των μέσων ενημέρωσης και ιδίως της ραδιοτηλεόρασης*, σε συνδυασμό με το άρθρο 15 που καθιστά το *Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης*, ως ανεξάρτητη αρχή, το κατεξοχήν αρμόδιο όργανο στο πεδίο αυτό³³.

Οι σχετικές ρυθμίσεις της προγενέστερης κοινής νομοθεσίας ερμηνεύτηκαν και εφαρμόστηκαν από τη νομολογία του ΣτΕ μετά τη θέση σε ισχύ της αναθεώρησης και, άρα, οι επιλογές του αναθεωρητικού νομοθέτη είναι προφανές ότι θεμελίωσαν πλήρως τη συνταγματικότητα του κοινού νόμου, στο επίπεδο όμως μόνον της μείζονος σκέψης του δικανικού συλλογισμού³⁴.

Στο κρίσιμο πεδίο του *ελέγχου των δημοσίων συμβάσεων*, στο στάδιο της προσωρινής προστασίας, κρίθηκε ότι οι πράξεις του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης σχετικά με τις προϋποθέσεις άρσης των περιορισμών του άρθρου 14 παρ. 9 είναι δεσμευτικές για τον ακυρωτικό δικαστή³⁵ (άρα και για τον προληπτικό έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου), εφόσον, βέβαια, αυτές οι πράξεις δεν έχουν ακυρωθεί ή έστω δεν έχουν προσβληθεί ακυρωτικά (οπότε το ένα ζήτημα άσκησης ελέγχου συμφύρεται με το άλλο).

31. ΣτΕ (Α' τμήμα) 2586/2003 με ενδιαφέρουσα μειοψηφία. Βλ. σχετικά και τη μελέτη του Χ. Ανθόπουλου, ό.π. (υποσ. 4), σ. 153 επ.

32. Εν. Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 2), σ. 197 επ., με περαιτέρω υπομνηματισμό.

33. Ό.π. (υποσ. 2), σ. 203 επ., με αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης και τη σχετική θεωρητική συζήτηση. Μετά την αναθεώρηση βλ. ΣτΕ ΠΕ 49/2003, 187-188/2003.

34. ΣτΕ (Δ' τμήμα) 1882/2003.

35. ΣτΕ Επ Αν 35/2003.

2. Κατά την ίδια λογική του σεβασμού της αρχής της διαφάνειας, το ΣτΕ έκρινε, κατά την επεξεργασία σχετικού σχεδίου προεδρικού διατάγματος, ότι η συνταγματική τυποποίηση συγκεκριμένων ανεξάρτητων αρχών (άρθρα 9Α, 15 παρ. 2, 19 παρ. 2, 103 παρ. 7, 103 παρ. 9, 101Α) *δεν εμποδίζει τον κοινό νομοθέτη να προβεί στη συγκρότηση και άλλων ανεξάρτητων αρχών, πολλές από τις οποίες είχαν ιδρυθεί πριν την αναθεώρηση του Συντάγματος*³⁶.

3. Οι θεσμικές εγγυήσεις του άρθρου 103 για τις προσλήψεις προσωπικού στο δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα καθώς και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορεί να προβλεφθεί η σύσταση και πλήρωση στο δημόσιο θέσεων εργασίας ιδιωτικού δικαίου αλλά και η *διάρκεια αυτών των συμβάσεων εργασίας*, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, απασχόλησαν επίσης πρακτικά επεξεργασίας σχετικών διαταγμάτων, με προφανή στόχο την όσο γίνεται πληρέστερη εφαρμογή των σχετικών συνταγματικών εγγυήσεων³⁷.

Η Ολομέλεια του ΣτΕ διευκρίνισε επιπλέον ότι η πρόβλεψη του νόμου, σύμφωνα με την οποία δικαστής που απολύεται λόγω ανεπάρκειας αλλά κρίνεται επαρκής για την άσκηση καθηκόντων διοικητικού ή δικαστικού υπαλλήλου, μπορεί να μεταφερθεί σε τέτοια θέση δεν αντιβαίνει στους κανόνες του άρθρου 103, καθώς η πρόσληψη του δικαστικού λειτουργού (άρθρο 88) διέπεται από εγγυήσεις διαφάνειας ισχυρότερες κατά τεκμήριο αυτών του άρθρου 103³⁸.

V. Ζητήματα αποκέντρωσης και αυτοδιοίκησης

Οι μεταβολές που επέφερε η αναθεώρηση στα *άρθρα 101 (αποκεντρωτικό σύστημα διοίκησης του κράτους – κατανομή της αρμοδιότητας μεταξύ περιφερειακών και κεντρικών οργάνων του κράτους) και 102 (διοίκηση τοπικών υποθέσεων από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης και ρητή πρόβλεψη για την ανάθεση με νόμο σ' αυτούς της άσκησης αρμοδιοτήτων που συνιστούν αποστολή του κράτους)*³⁹ δεν επηρέασε τις θέσεις της νομολογίας του ΣτΕ ως προς το εύρος και την κλιμάκωση των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων και άρα ως προς το είδος των κανονιστικών πράξεων που πρέ-

36. ΣτΕ ΠΕ 496/2003. Βλ. *Εν. Βενιζέλο*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 218 επ., με αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες και τη μελέτη της *Αικ. Ηλιάδου*, σε Δ. Τσάτσο/Εν. Βενιζέλο/Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), ό.π. (υποσ. 4), σ. 387 επ.

37. ΣτΕ ΠΕ 586/2002, 82/2003. Βλ. *Εν. Βενιζέλο*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 370 επ., καθώς και τη μελέτη του *Σ. Βλαχόπουλου*, σε Δ. Τσάτσο/Εν. Βενιζέλο/Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), ό.π. (υποσ. 4), σ. 405 επ.

38. Ολ ΣτΕ 2172/2002.

39. Βλ. *Εν. Βενιζέλο*, ό.π. (υποσ. 2), σ. 369 επ., 377 επ., με αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης και τη μελέτη του *Νικ. Χλέπα*, σε Δ. Τσάτσο/Εν. Βενιζέλο/Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), ό.π. (υποσ. 4), σ. 427 επ.

πει να εκδίδονται για κάθε θέμα⁴⁰.

Αυτό αφορά πρακτικά τον εντατικό δικαστικό έλεγχο της διάκρισης μεταξύ της ειδικής νομοθετικής εξουσιοδότησης του εδαφίου α' της παρ. 2 του άρθρου 43, που οδηγεί στην έκδοση κανονιστικού προεδρικού διατάγματος, και της ειδικότερης νομοθετικής εξουσιοδότησης του εδαφίου β' της ίδιας παραγράφου, που επιτρέπει τη ρύθμιση των θεμάτων με κανονιστική πράξη υποδεέστερων οργάνων της διοίκησης (υπουργικές αποφάσεις κ.ο.κ). Ο έλεγχος αυτός εξακολουθεί να είναι αυστηρός με προφανή ροπή αφενός μεν υπέρ της έκδοσης προεδρικών διαταγμάτων που υπόκεινται σε προηγούμενη επεξεργασία από το ΣτΕ, αφετέρου δε υπέρ των κεντρικών οργάνων του κράτους.

Παρά όμως αυτή την «αντιαποκεντρωτική» τάση της νομολογίας του ΣτΕ και τη δυσπιστία του προς τα περιφερειακά όργανα του κράτους και την τοπική αυτοδιοίκηση, στο επίπεδο των ατομικών πράξεων και στο επίπεδο της κανονιστικής ρύθμισης θεμάτων με προφανή τοπικό χαρακτήρα (άρθρο 43 παρ. 2), ακόμη και όταν αυτά δεν συνιστούν τοπική υπόθεση (άρθρο 102 παρ. 1), η θέση των ΟΤΑ ενισχύεται σημαντικά λόγω της αναθεωρημένης διάταξης του τελευταίου εδαφίου της παραγράφου 1 του άρθρου 102.

VI. Τέσσερα συμπεράσματα

Το πρώτο γενικό συμπέρασμα που μπορεί να συναχθεί από την ενδεικτική αυτή αναφορά στη συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας την πρώτη τριετία της εφαρμογής του αναθεωρημένου Συντάγματος, είναι ότι το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της χώρας επέδειξε *μεγάλη ετοιμότητα* ως προς την πρόσληψη και την ερμηνευτική αξιοποίηση όλων των αναθεωρημένων συνταγματικών διατάξεων, με συχνές αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης.

Αυτό έγινε καταρχάς στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων και των θεσμικών εγγυήσεων, δηλαδή εκεί που εξειδικεύονται και δοκιμάζονται στην πράξη οι αρχές της ασφάλειας του ατόμου, της συμμετοχής του πολίτη, και της διαφάνειας στη λειτουργία του κράτους και στη σχέση κράτους και οικονομίας.

Στο επίπεδο της συνταγματικής θεωρίας πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι ο νομολογιακός χειρισμός των αναθεωρημένων διατάξεων *υπερακοντίζει οριστικά τη διάκριση των συνταγματικών διατάξεων αφενός μεν σε διατάξεις άμεσης εφαρμογής, αφετέρου δε σε διατάξεις κατευθυντήριες, καθώς*

40. ΣτΕ (Δ' τμήμα) 1022/2003, ΣτΕ ΠΕ 184/2003, 237/2003, 4023/2003, 417/2003. Πρβλ. ΣτΕ ΠΕ 346/2002. Εκκρεμούν πάντως στην Ολομέλεια υποθέσεις που θέτουν το ζήτημα της συνταγματικότητας των εξουσιοδοτήσεων κατά την άσκηση αρμοδιοτήτων πολεοδομικού σχεδιασμού (άρθρο 29 ν. 2831/2000, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 10 ν. 3044/2002).

και τη διάκριση μεταξύ διατάξεων και αρχών, καθώς και οι αρχές αυτές δεν είναι τίποτε άλλο παρά συνταγματικοί κανόνες με σχετικά υψηλότερο βαθμό γενίκευσης και αφαίρεσης⁴¹.

Το δεύτερο γενικό συμπέρασμα είναι ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας έμεινε σταθερό στις θέσεις και τις τάσεις της νομολογίας του σε όσες περιπτώσεις αυτό μπορούσε να γίνει, υπό την ερμηνευτική εκδοχή ότι η αναθεωρημένη διατύπωση των κρίσιμων συνταγματικών διατάξεων δεν αντιβαίνει στην προαναθεωρητική νομολογία του δικαστηρίου. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι από την άποψη αυτή το άρθρο 24 Σ, αλλά εν πολλοίς και το άρθρο 17, τουλάχιστον έως ότου ο νομοθέτης διαμορφώσει, με συστηματικό τρόπο, το πλαίσιο διαδικασιών όπως η καταβολή σε είδος της αποζημίωσης για απαλλοτριώσεις, ιδίως με τη μορφή της παραχώρησης της κυριότητας άλλου ακινήτου ή της παραχώρησης δικαιωμάτων (όπως ο συντελεστής δόμησης) επί άλλου ακινήτου (άρθρο 17 παρ. 2).

Το τρίτο γενικό συμπέρασμα είναι ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας οριοθέτησε και διασφάλισε με ιδιαίτερη προσοχή τη δικαιοδοσία και τις αρμοδιότητές του σε σχέση με το Ελεγκτικό Συνέδριο, το ειδικό δικαστήριο του άρθρου 88 παρ. 2 (για τις αποδοχές και συντάξεις των δικαστικών λειτουργών), τα διοικητικά δικαστήρια, αλλά και τη διαιτητική επίλυση διοικητικών (φορολογικών) διαφορών.

Το τέταρτο γενικό συμπέρασμα είναι ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας στα κρίσιμα ζητήματα της συγκρότησης και της εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας του (προαγωγή διοικητικών δικαστών στο βαθμό του Συμβούλου Επικρατείας και υποχρεωτική παραπομπή του ζητήματος της αντισυνταγματικότητας διάταξης τυπικού νόμου στην Ολομέλεια) φάνηκε ιδιαίτερα προσεκτικό και «νομιμόφρον» απέναντι στις επιλογές του αναθεωρητικού νομοθέτη. Δεν διολίσθησε επομένως στην επικίνδυνη ατραπό της αμφισβήτησης της «συνταγματικότητας» της αναθεώρησης του Συντάγματος, όπως πρότειναν μεμονωμένες και ισχνές μειοψηφούσες απόψεις.

Η σύνθεση όλων αυτών των στοιχείων αναδεικνύει ένα ανώτατο δικαστήριο με υψηλή δικαιοκρατική αλλά και δημοκρατική ευαισθησία. Ένα δικαστήριο με ενεργό συνείδηση όχι μόνο διοικητικού, αλλά και συνταγματικού δικαστή.

41. Βλ. τελείως ενδεικτικά *Εν. Βενιζέλο*, ό.π. (υποσ. 1), ιδίως σ. 978 επ. και τον ίδιο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι*, Παρατηρητής, 1981, σ. 34 επ.